

Боби
Бадаревски

**Мултикултура,
мултикултурализам,
феминизам**

Bobi
Badarevski

**Multiculture,
Multiculturalism,
Feminism**

Отворањето на прашањето на мултикултурализмот во контекст на мултикултурните теории и статусот и положбата на родовите релации, посебно статусот и положбата на жената во Македонија, изискува елаборација и експозиција на теориските и методолошките позиции во пристапот на темата, не само поради потребата да се запази процедурата на правилно излагање и пишување и за презентација на идеите што ги има текстот. Концептуализацијата на темата, идеолошката позиција, теориската рамка и методолошките техники ја врамуваат продуктивноста на текстот, линијата на размислување, резултатите, но и неговата интерпретација. Честа појава е рецепцијата на мултикултурализмот во Македонија и текстовите кои се занимаваат со таа проблематиката да го симулираат теориско-истражувачкиот дискурс на пишување, а резултатите кои следат од таквите пишувања да се прикажуваат како „знаење“ за дадената тема и проблематика.¹ Тоа што ги легитимира таквите текстови како дискурс на знаење е преттеоретското и популарното поимање на поимот мултикултурализам и на категориите коишто се поврзуваат со тој поим; поточно, легитимацијата на тие текстови се темели на популарниот дискурс на

The act of opening the question of multiculturalism in the context of multicultural theories and the status and position of gender relations, in particular the status and position of women in Macedonia, requires the elaboration and exposition of the theoretical and methodological positions in the approach to the issue not only because of the need to respect the procedure of correct rendering and writing and for presentation of the ideas that the text carries. The conceptualisation of the topic, the ideological position, the theoretical frame and methodological techniques all delineate the productivity of the text, the line of thought, the results, and also its interpretation. It is a common phenomenon for the reception of multiculturalism in Macedonia, and for the texts that deal with this concern, to simulate the theoretical-research discourse of writing, and for the results that arise from such writings, to be displayed as “expertise” in a certain topic and matter.¹ What makes such texts legitimate as a discourse of expertise is the pre-theoretical and popular understanding of the notion of multiculturalism and of the categories related to that notion; to be more precise, the legitimising of those texts is based on the popular discourse of the intellectual elite.² In my opinion, it is not enough to narrate some of the current theories on mul-

интелектуалната елита.² Сметам дека не е доволно да се прераскажат некои од тековните теории за мултикултурализмот и да се повторуваат општи места од мултикултурниот дискурс, како што се прашањата за малцинските права, групните права, комунитаризмот и некои други.

Што се однесува до тековната теориска и истражувачка пракса во врска со проблемите на мултикултурализмот, ситуацијата е компликувана. Теориската продукција за мултикултурализмот, која доаѓа од англосаксонската интелектуална средина е *mainstream* во македонските интелектуални кругови. Од друга страна, македонските интелектуалци стануваат сè понезадоволни со соодветноста и применливоста на аналитичките и методолошките приоди, разработени во споменатата литература. Како што забележува Бранислав Саркањац во текстот „Мултикултурализмот во Македонија“,³ „мултикултурализмот кај нас е дел од големиот проблем на теоријата однадвор за практика внатре. Речиси и да нема теорија однадвор“.⁴

Македонската феминистичка сцена, или поточно, интелектуалната сцена која ги третира родовите прашања, е нема по прашањето за односот на мултикултурализмот и родовите теми. Колку што мене ми е познато, освен студијата поместена во зборникот *Испражувања од областа на родовите студији* во издание на Евро Балкан прес,⁵ не постои текст кој експлицитно се занимава со мултикултурализмот и родовите прашања. Недостатокот од теориска дебата за мултикултурните прашања придонесува за опстојување на кризата во женското движење во Македонија. Поделеноста по одредени политички и општествени прашања помеѓу невладините организации на жени кои доаѓаат од различни

multiculturalism and to repeat general positions from the multicultural discourse, such as minority rights issues, collective rights, communitarianism, as well as several other issues.

With respect to the current theoretical and research practice regarding multicultural issues, the situation is complicated. The theoretical production of multiculturalism, stemming from the Anglo-Saxon intellectual environment is *mainstream* in Macedonian intellectual circles. On the other hand, Macedonian intellectuals are becoming more and more discontented with the appropriateness and applicability of the analytical and methodological approaches explicated in the mentioned literature. As Branislav Sarkanjac notes in the text “Multiculturalism in Macedonia,”³ “here, multiculturalism is a part of the grand problem of outer theory for inner practice. There is almost no inner theory.”⁴

The Macedonian feminist scene, or to be more precise, the intellectual scene that deals with gender matters is mute when the relation of multiculturalism and gender topics is concerned. To my knowledge, with the exception of the study, part of the essay collection *Gender Studies Research* published by Euro-Balkan Press,⁵ there isn't a text that explicitly deals with multiculturalism and gender issues. The lack of theoretical debate on multicultural issues contributes to the continued existence of a crisis in the women's movement in Macedonia. The divide that exists between non-governmental organisations of women coming from various ethnicities when certain political and social issues are concerned completely reveals the multicultural nature of the situation. The neg-

етникуми, во целост ја прикажува мултикултурната природа на таквата состојба. Запоставеноста и отсуството на поддршка на оние кои се подготвени да ги истражат и испитаат мултикултурните аспекти на родовите релации се гледа и во отсуството на родовата/феминистичката перспектива на мултикултурализмот на досега најеминентната средба на интелектуалната елита во организација на Институтот Отворено општество.⁶

Целта на овој текст е да ги испита теоретските претпоставки и основи на една мултикултурна теорија која ќе ги инкорпорира културолошката и родовата анализа. Тоа не значи дека со тоа се предлага посебен тип феминистичка/родова теорија која идеолошки би припаѓала на мултикултурната идеологија, туку феминистичка/родова теорија која само хеуристички и методолошки би се потпираше на една мултикултуралистичка перспектива. Целта на ваквиот приод е повеќедимензионална: теориските сознанија од анализите на теориските и политичките тензии помеѓу мултикултурализмот и феминистичката/родова перспектива да се искористат за ревидирање и преформулирање на мултикултурната перспектива, која, пак, ќе биде искористена за детектирање и откривање на нови видови родови релации, на родово заснована дискриминација и други форми на сексизам.

Проблеми со мултикултурализмот

Какви се политичките импликации на мултикултурализмот за чувствителниот родов активизам во Македонија? Можните одговори на поставеното прашање може да ги пронајдеме во политичката теорија и во философијата на политиката. Би можело да се каже дека политичкиот дискурс е

ligence and the lack of support of those who are eager to research and explore the multicultural aspects of gender relations is also evident in the lack of the gender/feminist perspective of multiculturalism at the most eminent gathering of the intellectual elite organised by the Open Society Institute.⁶

The objective of this text is to explore the theoretical presumptions and bases of a multicultural theory that would incorporate cultural and gender analysis. This does not mean that a special type of feminist/gender theory belonging to multicultural ideology is proposed, but rather a feminist/gender theory that shall only heuristically and methodologically be based on a multicultural perspective. The purpose of such an approach is multidimensional: to use the theoretical findings from the analyses of the theoretical and political tensions between multiculturalism and the feminist/gender perspective to revise and reformulate the multicultural perspective which, on the other hand, shall be used for the detection and discovering of new kinds of gender relations, of gender-based discrimination and other forms of sexism.

Problems with multiculturalism

What are the political implications of multiculturalism on the sensitive gender activism in Macedonia? Possible answers to the question can be found in political theory and in the philosophy of politics. It could be said that political discourse is a space where the phenomenon of multiculturalism could be most appropriately and most

простор каде што најсоодветно и најуспешно може да се анализира феноменот на мултикултурализмот. Постои одредена сличност на мултикултурализмот со современиот феминизам во смисла на тоа дека феминизмот и мултикултурализмот отпрвин се јавуваат како социјално-политички движења, додека нивната теориска експликација се јавува подоцна. Но, за разлика од феминизмот кој теориски се развива во различни правци на повеќе области и интереси, теоријата на мултикултурализмот сè уште останува во рамките на политичко-социјалните дискурси.

Концептот на мултикултурализмот во неговото дескриптивно значење е широко прифатен. Да се каже дека некое општество е мултикултурно, значи да се реферира на културното различје на тоа општество. Таквата употреба на концептот е еднаква на значењето на културниот плурализам. Нормативното значење на мултикултурализмот се однесува на можните начини на општествена организација, која за свој принцип го има културното различје. Варијациите на нормативното значење ги сретнуваме под различни имиња, како што се „политика на идентитет“, „политика на разлики“ и др. Но, исто така, одредени државни стратегии за справување и управување со културното различје како значаен политички фактор, може да се именуваат како мултикултурни политики.

Во контекст на политичко-правната теорија, посебно во рамките на либералната теорија,⁷ мултикултурниот дискурс се темели на премисата дека малцинските култури, односно начини на живот, не се доволно заштитени со индивидуалните права на нивните припадници, па, според тоа, треба да бидат заштитени со специјални групни права и одредени привилегии. Ваквиот став се брани со аргументот дека културниот

successfully analysed. There is a certain similarity between multiculturalism and contemporary feminism in the sense that feminism and multiculturalism first of all appear as socio-political movements, while their theoretical explication comes later. But, unlike feminism that theoretically develops in different directions of various areas and interests, the theory of multiculturalism still remains within political-social discourse.

The concept of multiculturalism in its descriptive meaning is widely accepted. To say that a certain society is multicultural means to refer to the cultural variety of that society. Such use of the concept is equal to the meaning of cultural pluralism. The normative meaning of multiculturalism concerns the possible modes of social organisation that has cultural variety as its principle. Variations in the normative meaning are found under different names, such as “identity politics,” “difference politics” and so on. Also, certain state strategies for dealing and managing cultural variety as a significant political factor may be called multicultural politics.

In the context of political-legal theory, especially within liberal theory,⁷ multicultural discourse is based on premises that minority cultures, i.e. lifestyles are not sufficiently protected through the individual rights of their members, so according to that, they should be protected by special group rights and certain privileges. This kind of view is defended with the argument that cultural identity has an essential role in the constitution of an indi-

идентитет има суштинска улога во конституирањето на персоналниот идентитет на поединецот. Бидејќи културата, односно културната заедница е од такво фундаментално значење за животот на нејзините припадници, културните практики на малцинските културни заедници треба да бидат заштитени.

Очекувањата дека современиот феминизам и сите оние теориски и активистички проекти коишто се темелат на деконструктивистичките теории и на теориите на разлики ќе изнајдат начини на комплементарни поврзувања со мултикултурализмот, се покажаа неоправдани. Освен понекоја студија од англосаксонското говорно подрачје, каде што се обработуваат темите на афроамериканскиот феминизам и прашањето на феминизмот од третиот свет, феминистичката теорија останува нема за мултикултурните теми.

Меѓутоа, неколку феминистички авторки⁸ го предизвикаа мултикултурализмот како проблематична политичка доктрина. Концептуалната рамка во која се проблематизираат основните ставови и импликации на мултикултурализмот е подеднакво важна и за македонското општество. Контекстот на критиките се либералните демократии кои се соочуваат со проблемите на градење нација, интеграција на националните малцинства и културните групи, и стратегиите за нивно решавање.

Основната идеја на критиката на мултикултурализмот можеме да ја прикажеме со едно можно сценарио. Како дел од културните разлики на некоја национална заедница, родот, односно родовата култура на таа заедница има карактеристични својства што ги детерминираат родовите односи и искуства. Вообичаено, машките членови на заедницата се

vidual's personal identity. Since culture, i.e. the cultural community is of such a fundamental significance to the life of its members, cultural practices of minority cultural communities should be protected.

The expectations that contemporary feminism and all those theoretical and activist projects based on theories of deconstruction and theories of difference shall find ways of establishing complementary relations with multiculturalism, proved to be unjustified. With the exception of one or two lonely studies coming from the Anglo-Saxon language region, where topics on Afro-American feminism and third-world feminism are dealt with, feminist theory remains mute when multicultural topics are concerned.

However, several feminist authors⁸ have challenged multiculturalism as a problematic political doctrine. The conceptual frame in which the basic views and implications of multiculturalism are disputed is equally important for Macedonian society as well. The context of the criticisms is the liberal democracies that are faced with problems such as nation building, integration of national minorities and cultural groups and strategies for their resolution.

The main idea of the criticism of multiculturalism can be depicted with one potential scenario. As part of the cultural difference of a national community, the gender, i.e. the gender culture of that community bears the characteristic features that determine gender relations and experiences. Usually, the male members of the community are in the position to determine and articulate the

во позиција да ги определуваат и артикулираат групните верувања и интереси. Во такви услови, групните права може да бидат антифеминистички и антилиберални. Тие на супстанцијален начин ги ограничуваат правата и капацитетите на жените, или, во поширок контекст, тие ги ограничуваат индивидуалните права и слободи на членовите на дадената заедница, барајќи од нив да се потчинуваат на групните верувања и норми.

Според ваквото сценарио, мултикултурализмот е во одредена тензија и со феминизмот, и со либерализмот и со движењата за родова еднаквост. Меѓутоа, тој судир може да биде и продуктивен, бидејќи на нов начин ги открива проблемите и ограничувањата на посочените доктрини во врска со прашањата на родовата еднаквост.

Причина за покажаната резерва и за критика кон застапниците на групните права кои стојат под името на мултикултурализмот е нивниот интерес, кој повеќе е насочен кон разликите помеѓу заедниците, отколку кон разликите во рамките на групата. Друга, подеднакво важна забелешка кон мултикултурализмот е недоволниот интерес за сферата на приватното во рамките на групата.

Иако социјализацијата во рамките на семејството во мултикултурните теории е посочена како клучен фактор во формирањето на личноста, тие го игнорираат фактот дека семејството е место каде што се распределуваат и учат социјалните улоги и каде што најчесто се случуваат и продуцираат родовите нееднаквости. Сексуалноста, репродукцијата, персоналноста и карактеристичните културни практики поврзани со нив, централни во животот на една заедница, се „невидливи“ места за мултикултурната анализа.

beliefs and the interests of the group. In such conditions, group rights can be antifeminist and anti-liberal. They limit the rights and capacities of women, or in a broader context, they limit the individual rights and liberties of the members of a given community in a substantial way, requiring them to respect group beliefs and norms.

According to this scenario, there is a certain tension between multiculturalism and feminism, and liberalism and gender equality movements. However, that collision could also prove to be productive because it reveals the problems and limitation of the mentioned doctrines in regard to gender equality issues in a new way.

The reason for the manifested hesitation and critique towards the advocates of the group rights supporters that hide behind the name of multiculturalism is their interest that is more focused on the differences between communities, than on the differences within a certain group. Another, equally important objection directed towards multiculturalism is the insufficient interest for the privacy sphere within the group.

Although in multicultural theories socialisation within the family is referred to as the key factor in the process of forming the personality, they ignore the fact that the family is the space where social roles are allocated and learned and where gender inequalities most often occur and are produced. Sexuality, reproduction, the personal and the characteristic cultural practices related to them, central to the life of a community, are “invisible” spaces for multicultural analysis.

Пример за одредени културни практики кои може да претставуваат проблем во креирањето на мултикултурните политики се малолетничките бракови од околината на Дебар. Според наодите на Вера Тодоровска, поместени во нејзината статија за овој феномен, бројот на малолетничките бракови во последните години е во пораст.⁹ Во 2004 година имало 33, во 2003 - 40, а во 2005 се очекувало да има повеќе од 70 брачни заедници на малолетници. Иако овој феномен е во пораст, интересот за него е загрижувачки мал. Според Фадрија Мустафовска, претседателка на женската организација „Радика“, девојчињата, особено во селата, се принудени да ја почитуваат волјата на родителите и уште на два-тринаесет години, да запловуваат во брачните води. Возрасните ги забораваат детските права, а нивните деца наместо безгрижно да растат, се принудени да размислуваат за брачни проблеми. Тоа е возраст на која на девојчињата сè уште им е потребна детска игра, а не грижа за брак и за семејство.¹⁰

Големиот број малолетнички бракови се објаснува со традицијата, менталитетот и сиромаштијата, како и со сè поголемиот број девојки. Се проценува дека поради печалбарството, бројот на девојките во овој регион во однос на момчиња во последните години е четири спрема еден.

Загрижени поради оваа појава се и во „Месечина“, хуманитарно друштво на Ромите. Нејзиниот член Илми Кутриши вели дека деновиве, девојче од 13 години побегнало кај момчето со кое било во „врска“.

За оваа појава се загрижени и во просветниот инспекторат. Според Нури Колеци, републички

Marriages of minors in the Debar area are an example of certain cultural practices that may present a problem in the creation of multicultural policies in the Republic of Macedonia. According to the findings of Vera Todorovska, in the part of her article dealing with this phenomenon, in recent years the number of marriages of minors has been on the rise.⁹ In 2004 there were 33, in 2003 – 40, and in 2005 more than 70 matrimonies of minors were expected. Although this phenomenon is reaching alarming proportions, the interest in it is surprisingly small. Fadria Mustafovska, president of the women’s organisation “Radika”, the only organisation from the Debar region that deals with the problem of marriages of minors, explains the marriages of minors phenomenon in the following manner: “girls, especially in the villages, are forced to respect their parents’ will and enter into marriage at the age of 12 – 13. Adults tend to forget children’s rights and their children, instead of growing up carelessly, are forced to deal with marital problems. That is an age in which girls still have the need to play children’s games and not to care after a marriage and a family.”¹⁰

The great number of marriages of minors is explained with tradition, mentality and poverty, and with the growing number of young women. It has been appraised that due to economic emigration, the number of young women in this region compared to the number of young men is 4 to 1 (in ratio).

In the Roma humanitarian association “Mesechina” they are also worried about this tendency. Its member Ilmi Kutrishi says that a 13 year-old girl recently ran away with the boy with whom she was in a “relationship.”

This tendency also worries the Educational Inspectorate. According to Nuri Koleci, the Republic Inspector for the

инспектор за ова подрачје, напуштањето на основното образование поради брак е поретко. Најчесто тоа се случува кај ученичките од ромска националност. Но, затоа во прва и втора година во средно образование тоа добива загрижувачки размери. Повеќе од девојчињата, освен православните, се свршени и тоа претежно за избраници во странство. Поради големата сиромаштија и невработеноста, целта им е што побргу да заминат таму.

Јавна тајна е дека се склучуваат бракови дури и без да се познаваат идните брачни другари. Беса Фетаху, референт во Основниот суд во Дебар, објаснува дека обично тоа се случаи кога девојчиња заминуваат во САД, Канада и во Австралија. Запознавањето и гледањето е преку размена на фотографии или други видеоматеријали. Има и случаи кога девојчињата се согласуваат на брак и само со добра препорака од роднини или само по едно гледање во летниот период, кога печалбарите доаѓаат да ги користат годишните одмори. Тогаш и кон крајот на годината се склучуваат најголем број бракови.

Според Вера Тодоровска, има и примери кога бракови се склучуваат само со полномошно.¹¹ Таа тоа свое тврдење го поткрепува со исказот на Веса Шуменковска, психолог во Меѓуопштинскиот центар за социјална работа: „Од страната на девојката доаѓа таткото со убедување дека ќерката ќе оди на убаво место во странство и оти ќе живее убав живот. Се обидуваме да ги разубедиме, но попусто. Девојчињата немаат право на глас, само немо слушаат и се согласуваат со тоа што го кажуваат нивните родители. На овие простори татковиот збор сè уште е закон“.

Debar municipality region, cases of leaving elementary school for marriage are rare and more common for the girls of Roma ethnicity. But, it does reach worrying proportions in the first and second year of secondary school. Most of the girls, with the exception of the orthodox christian ones, are engaged, and mainly with partners living abroad. Because of the great poverty and unemployment, they want to leave as soon as they can.

It is a notorious secret that marriages are arranged even without the spouses ever meeting prior to the wedding. Besa Fetahu, an officer of the Primary Court in Debar, explains that this is usually the case when the girls leave for the USA, Canada and Australia. The introduction and “dates” are conducted through the exchange of photographs or other video material. There have been cases when the girls have consented to marriage only after they have been given a good recommendation about someone from their relatives or after just one “date” in the summer, the time when economic emigrants come to spend their summer holidays here. That period and also the period towards the end of the year are the times when most of the marriages are arranged.

According to Vera Todorovska, there are cases when marriages are arranged by just signing an Authorisation.¹¹ She supports this claim with a statement made by Vesa Shumenkovska, a psychologist in the Inter-Municipal Social Work Centre: “The father comes on behalf of the young woman with a conviction that the daughter shall be going to a beautiful place abroad and that she shall live a wonderful life. We try to dissuade them, but all is in vain: the girls have no say – they just listen numbly and agree to what their parents say. Around here the word of the father is still the law.”

Податоци за склучени бракови во селата Долно Косоврасти, Горно Косоврасти и Могорче, Скудриње, Жеровница, Врбјане, Видуше и Болетин¹²

Табела 1

Склучени бракови во селата Долно Косоврасти, Горно Косоврасти и Могорче

Година на склучување брак	Вкупно регистрирани бракови	Полнолетни	Малолетни	Малолетни нерегистрирани	Вкупно малолетни
2001	23	14	9	1	9
2002	38	30	8	/	8
2003	41	31	10	1	10
2004	65	53	12	4	12
2005	33	22	11	2	11
Вкупно	200	150	50	8	50

Табела 2

Склучени бракови во селата Скудриње, Жировница и Врбјане

Година на склучување брак	Вкупно регистрирани бракови	Полнолетни	Малолетни	Малолетни нерегистрирани	Вкупно малолетни
2003	59	53	6	/	6
2003	6	4	2	/	2
2003-2005	35	25	10	/	10
Вкупно	100	82	18	/	18

Малолетничките бракови во дебарско се само дел од мноштвото практики и традиции кои можат да се бранат како елементи на културен идентитет на одредена етно-културна заедница, и со тоа, да

Data on marriages in the villages Dolno Kosovrasti, Gorno Kosovrasti and Mogorche, Skudrinje, Zherovnica, Vrbjane, Vidushe and Boletin¹²

Table 1

Marriages in the villages Dolno Kosovrasti, Gorno Kosovrasti and Mogorche

Year of marriage	Total number of registered marriages	Adult marriages	Marriages of minors	Unregistered marriages of minors	Total number of marriages of minors
2001	23	14	9	1	9
2002	38	30	8	/	8
2003	41	31	10	1	10
2004	65	53	12	4	12
2005	33	22	11	2	11
Total	200	150	50	8	50

Table 2

Marriages in the villages Skudrinje, Zhirovnica and Vrbjane

Year of marriage	Total number of registered marriages	Adult marriages	Marriages of minors	Unregistered marriages of minors	Total number of marriages of minors
2003	59	53	6	/	6
2003	6	4	2	/	2
2003-2005	35	25	10	/	10
Total	100	82	18	/	18

Marriages of minors in the Debar region are just part of the many practices and traditions that can be defended as elements of the cultural identity of a certain ethno-cultural community, and therefore promoted as multi-

се промовираат како мултикултурни барања за зачувување на културниот идентитет. Недостатокот на јавно достапни и доверливи информации за „дискриминирачки“ културни практики за заедниците признаени во Уставот на Република Македонија не ограничува на усни искажувања на жртвите на таквите практики. Но и покрај очигледноста на родовата дискриминација заснована на културниот идентитет, во Република Македонија се молчи. Прашањето како да се разликуваат легитимните барања на заедниците од оние барања кои за последица имаат дискриминирачки ефекти, треба да претставува основен фокус на мултикултурните, феминистички истражувања.

Иако дискриминацијата не ги засега само жените, проблемот со барањата групни права за зачувување на културниот идентитет е што тие претежно се однесуваат и на оние културни практики, коишто ги обесправуваат жените повеќе отколку мажите. Но, доколку е така, тогаш можеме слободно да запрашаме како е можно мултикултурализмот и кон него пријателскиот феминизам да паднат во таква стапица? Значи ли тоа дека доктрината на мултикултурализмот е конзервативна или дури дискриминирачка во однос на родовите релации?

Еден од начините да се надминат пројавените проблеми на мултикултурната доктрина е обидот групните права да се бранат врз либерална основа.¹³ Според либералната теорија на мултикултурализмот, треба да се разликуваат два вида „групни права“. Оној вид барања за групните права, којшто содржи рестрикции на индивидуалниот избор на припадникот на групата во име на традицијата и интегритетот на културната (етничката) заедница, би можеле да го наречеме „внатрешни ограничувања“. Најпогоде-

cultural requirements for the preservation of cultural identity. The lack of public and confidential information on the “discriminating” cultural practices of the communities recognised in the Constitution of the Republic of Macedonia, limit us to the “oral statements” of the victims of such practices. Despite the obviousness of gender discrimination based on cultural identity, the Republic of Macedonia remains silent. How to recognise the legitimate requirements of communities from the ones the consequence of which are discriminating effects should be the primary focus of multicultural, feminist studies.

Although discrimination does not strictly affect only women, the problem of demands for group rights for the preservation of the cultural identity is that in most cases they concern those cultural practices that repress women more than they do men. So, if this is indeed so, then we may freely ask the question of how it is possible for multiculturalism and the friendly inclined feminism to fall into that kind of trap? Does that mean that the doctrine of multiculturalism is conservative or even discriminating in respect of gender relations?

One of the ways to overcome the emerging problems of the multicultural doctrine is the attempt to defend group rights on a liberal basis.¹³ According to the liberal theory of multiculturalism, two types of “group rights” need to be distinguished. We could call the type of group rights demands that in the name of tradition and integrity of the cultural (ethnic) community implies restrictions to the individual choice of the group member – “internal restrictions.” The group that is greatly affected by this type of demands are usually women because such “rights” re-

на група од овие барања обично се жените, бидејќи со таквите „права“ им се ограничува можноста за промена на традиционалните социо-културни улоги што тие ги имаат во дадената заедница.

Другата група на барања за групни права се однесува на ограничувањата на евентуалниот волунтаризам, мајоризација и асимилација од страна на поширокото општество во рамките на економската, политичката и културната сфера. Овие таканаречени „екстерни протекции“ обично добиваат форма на јазички права, загарантирана политичка репрезентација и други форми на негување и изразување на културниот идентитет. Меѓутоа, според либералниот мултикултурализам, не секое национално малцинство или група може да ги ужива таквите права. Само оние заедници кои се темелат на либералните принципи, и каде што нема драстични примери на дискриминација според полот, родот или сексуалната ориентација, може и треба да бидат поддржани во нивните барања за унапредување и зачувување на сопствениот културен идентитет.

Од гледна точка на дискурсите за родова и сексуална еднаквост, либералниот мултикултурализам е прифатлив, доколку групните права за екстерна протекција не ги нарушуваат правата и слободите, не само на мнозинството, туку и на останатите во општеството. Меѓутоа, она што останува проблематично и неприфатливо е статусот на индивидуалните права внатре заедницата, кога тие се интерпретираат на формален начин.

Инсистирањето на политички и на цивилни права на членовите на заедницата не се доволни да ги заштити од злоупотреби. Како што посочивме, со одредени културни практики, коишто се одвиваат

strict their chance of changing the traditional socio-cultural roles that they have in the given community.

The other group of group rights demands concerns the restrictions to the eventual voluntarism, majorisation and assimilation on behalf of the wider community in the economic, political and cultural sphere. Usually, these so-called “external protections” take on the form of language rights, guaranteed political representation and other forms of fostering and expressing cultural identity. However, according to liberal multiculturalism, not all national minorities or groups can enjoy such rights. Only the communities that are based on liberal principles, and where there are no drastic examples of sex, gender or sexual orientation discrimination, may and should be supported in their demands to promote and preserve their own cultural identity.

From the viewpoint of discourses on gender and sexual equality, liberal multiculturalism is acceptable as far as the group rights for external protection do not violate the rights and liberties of not only the majority, but of the others in society as well. However, what remains problematic and unacceptable is the status of individual rights inside the community when they are interpreted in a formal manner.

The insistence on political and civil rights of the community members is not sufficient to protect them from abuse. As pointed out, certain cultural practices that occur in the private sphere violate the right and the hu-

во рамките на приватната сфера, се прекршуваат правата и човечкото достоинство на припадниците на заедницата. Според тоа, задачата на родовата мултикултурна теорија ќе биде да изнајде посуптилна анализа, преку која ќе можеме да ги идентификуваме ограничувањата на правата на членовите на културната заедница, скриени под наметката на културниот идентитет и практики.

Родот и културата како категории на мултикултурната анализа

Категоријата род и во двете метафизички интерпретации – есенцијализмот и конструктивизмот – останува категорија која го исцртува просторот на социјалните разлики меѓу луѓето. Исто така, и двете доктрини се соочени со проблемот на генерализацијата на родовите својства. Во рамките на есенцијалистичката доктрина во поглед на родот, проблемот на родовото различје се јавува како прашање на законитостите што ги вообличуваат и процесираат родовите појавности на претпоставената родова есенција. Од друга страна, конструктивизмот – спротивно на реализмот и есенцијализмот – се соочува со проблемот на генерализацијата на родовите својства, поради плуралноста на родовите конституенти како што се расата, класата, социјалниот статус, културата, традицијата, верата итн. Набљудувано од логичко-методолошки аспект, генерализацијата изгледа невозможна поради логичката автономност на родовите конституенти.

Независно од прашањата за природата на категоријата род, нашиот примарен интерес е динамиката и различјето на содржината на родовите својства. Во извесна смисла, прашањето за различјето во содржината на родот е централно и во метафизика-

man dignity of the community members. Therefore, the task of the gender multicultural theory shall be to find a more subtle analysis which shall allow us to identify the restrictions of the rights of the members of the cultural community hiding under the cloak of cultural identity and practices.

Gender and culture as categories of multicultural analysis

In both metaphysical interpretations – essentialism and constructivism – the gender category remains a category that delineates the space of social differences among people. Also, both doctrines are faced with the problem of generalisation of gender qualities. In the essentialist doctrine regarding gender, the problem of gender variety appears as an issue of the set of rules that shape and process the gender phenomena of the supposed gender essence. On the other hand, constructivism – as opposed to realism and essentialism – is faced with the problem of generalisation of gender qualities due to the plurality of gender constituents such as race, class, social status, culture, tradition, faith, etc. Observed from a logical-methodological aspect, generalisation seems impossible due to the logical autonomy of gender constituents.

Independently from the issues of the nature of the gender category, our primary interest is the dynamics and the variety of the contents of gender qualities. In a certain sense, the issue of variety in the contents of gender is also central in the metaphysics of gender: for essential-

та на родот: за есенцијализмот, прашањето се јавува како проблем на конзистентноста на родовиот содржински плурализам, додека за конструктивизмот, прашањето е како да се објасни постојаноста на родовите идентитети, тргнувајќи од фактичноста на содржинското родово различје.

Предлагаме теоретизирањето за родовиот (содржински) плурализам и конзистентноста на родовите идентитети да се гледа во потесна смисла, затоа што законитостите коишто управуваат со нив се имплементирачки механизми, за чие разбирање не е потребна никаква онтолошка трансцендентална анализа. Онтолошката анализа е ирелевантна поради фактот дека законитостите коишто управуваат со содржината и динамиката на родот и самите се непостојани и менливи.

Без разлика дали родот, односно родовите својства се дадени или конструирани, тие се реализирани во мноштво отелотворености. Можеме да кажеме дека главната задача на родовиот дискурс е да ги истражи законитостите на механизмите коишто ја процесираат содржината на родовите својства, или, со други зборови, предмет на родовата анализа и истражувања се механизмите на процесирање на родовите идентитети.

Бидејќи процесирачките родови механизми се конститутивни компоненти на социјалниот простор, културата станува централна категорија во дискурсот на родовата анализа. Ако сакаме на соодветен начин да ги поставиме релациите на родот и мултикултурализмот, дефинирањето на културата се покажува како исклучително компликувано. Културата можеме да ја посматраме во термини на персонален, односно културен идентитет и

ism, the issue appears as a problem in the consistency of gender's content pluralism, while for constructivism, the issue is how to explain the consistency of gender identities, starting with the factuality of the contents variety of gender.

We propose to view the theorising on gender (contents) pluralism and consistency of gender identities in a narrower sense, because the set of rules that rule them are implementing mechanisms for the understanding of which no ontological transcendental analysis is required. Ontological analysis is irrelevant due to the fact that the set of rules that govern the content and dynamics of the gender are themselves unstable and changeable.

Regardless of the fact whether gender, i.e. gender qualities are given or constructed, they are realised through a multitude of incarnations. We can say that the main task of gender discourse is to study the set of rules of the mechanisms that process the content of gender qualities, or, in other words, the mechanisms of processing gender identities are the subject of gender analysis and research.

Because processing gender mechanisms are constructive components of social space, culture becomes the central category in the discourse of gender analysis. If we want to establish the relations of gender and multiculturalism appropriately, defining culture proves to be extremely complicated. Culture can be viewed in terms of personal, i.e. cultural identity and in terms of "non-individual descriptions."¹⁴ The expression "non-individual descriptions" is used with the purpose of avoiding essentialist

во термини на „неиндивидуални дескрипции“.¹⁴ Изразот „неиндивидуални дескрипции“ е употребен со цел да се избегнат есенцијалистичките начини на опишување на наводно објективните својства, релации и законитости на културата, односно културите.

Па сепак, од прелиминарната определба на културата како научно поведение кое е придружено со социјални значења и кодови споделени од група луѓе, можеме да зборуваме за „дескриптивна перспектива“ во сфаќањето на културата. Во рамките на таквиот приод, идентификувачките и припишувачките описи упатуваат на својства кои го трансцендираат животот на индивидуите и го определуваат нивниот културен идентитет.¹⁵ Всушност, таквите описи се она што се нуди како аргумент кога некој се опишува како е Македонец, дека некој се однесува како Албанец, дека нешто е типично ромски и итн.

Но и покрај отсуството на ефикасна методологија со која би можеле да ги посочиме есенцијалистичките конституенти на една култура, ни преостануваат методологии со кои можеме да ги идентификуваме „механичките“ културни диференцијации. Системите на комуникација и однесување, обичаите, родот, како примери на механички културни конституенти, освен што претставуваат интегративни темели на една културна заедница, истовремено се и контролни механизми кои го вообличуваат поведението и го детерминираат односот на поединецот со заедницата на која културно ѝ припаѓа.

Во таа смисла, категоријата „род“ претставува категорија на културната анализа, и обратно, културата можеме да ја третираме како категорија на родовата анализа. Доменот, методолошко-

manners of describing of the assumingly objective qualities, relations and set of rules of culture, i.e. cultures.

Yet, from the preliminary determination of culture as a learned conduct accompanied by social meanings and codes shared by a group of people, we can talk of a “descriptive perspective” of the understanding of culture. Within such an approach, the identifying and specifying descriptions imply qualities that transcend the life of individuals and define their cultural identity.¹⁵ Actually, such descriptions are what are offered as an argument when someone is described as a Macedonian, that someone acts as an Albanian, that something is typical for the Roma, etc.

But, aside from the lack of efficient methodology that would help us point to the essentialist constituents of a certain culture, we are left with methodologies with which we can identify the “mechanical” cultural differentials. The systems of communication and behaviour, customs, gender, as examples of mechanical cultural constituents, aside from being integrative foundations of a cultural community, are at the same time control mechanisms that shape the conduct and determine the relation of the individual with the community to which it culturally belongs.

In that sense, the category “gender” is a category of cultural analysis, and vice versa, culture can be treated as a gender analysis category. The domain, the methodological-epistemological significance of both categories shall

епистемолошкото значење на обете категории, ќе зависи од примарниот истражувачки интерес. Во контекстите на родовата анализа, културата може да има каузално-експланаторно значење за процесирањето на родовите идентитети. Од друга страна, категориите на родовата анализа може да имаат истражувачка функција во рамките на културната анализа, доколку на родот се гледа како на конституент на културна разлика аналогна со јазикот, обичаите, традицијата, како културни диференцијации.

Во вака поставените релации меѓу родот и културата, можеме да разликуваме уште едно потесно подрачје, кое би го именувале како родова култура или култура на родот. Карактерот на тоа подрачје не е само да го одбележи родовиот начин и искуство, туку и да ги изрази ставовите, свесноста на луѓето од одредена културна заедница кон родовите прашања, проблемите што се јавуваат во таа културна средина. Она подрачје, каде што се развива односот кон родовата сензибилност.

Методскиот мултикултурализам како стратегија на родовата анализа: логика, онтологија, епистемологија, етика

Согласно со досега предложената анализа на мултикултурализмот и на категоријата „род“ како аналитичка категорија, својство и социо-културен идентитет, прашањата за епистемичко-методолошкиот аспект на мултикултурализмот и родовата анализа се јавуваат како најпроблематични и најкомплексни за потребите на нашата анализа. Проблемот кој се наметнува е на кој начин да се поврзат, односно да се генерализираат, родовите идентитети како белези на културните разлики во

depend on the primary research interest. In the context of gender analysis, culture can have causal-explanatory significance for the processing of gender identities. On the other hand, gender analysis categories can have a research function in cultural analysis if gender is viewed as a constituent of cultural difference that is analogous to language, customs, tradition as cultural differentials.

In terms of the relations between gender and culture as defined in this manner, we can recognise yet another specialised area that we could name gender culture or culture of the gender. The character of this area is not only to mark the gender manner and experience, but to also express the standings, the awareness of the persons of a certain cultural community towards gender issues, the problems that arise in that cultural environment. The area where the relation towards gender sensibility is developed.

Methodological multiculturalism as a strategy of gender analysis: logic, ontology, epistemology, ethics

In accordance with the so far proposed analysis of multiculturalism and of the category “gender” as an analytical category, quality and socio-cultural identity, issues of the epistemological-methodological aspect of multiculturalism and gender analysis emerge as the most problematic and most complex for the needs of our analysis. The problem that imposes itself is how to connect, i.e. generalise, gender identities as features of the cultural differences within a society, such as the Macedonian society, or within a region, the Balkans, for example.

рамки на едно општество, како што е македонското, или во рамки на еден регион, на пример, Балканот.

Концептот на мултикултурализмот како аналитичко средство, односно методолошка стратегија во истражувањето на родот и родовите прашања не е без тешкотии. Со помош на тој концепт би можеле да ги реконструираме родовите идентитети и да ги детектираме родовите детерминирачки практики, релации и чинови кои не се така одредени во некоја друга културна средина. Од друга страна, доведен до крајни консеквенци, мултикултурализмот се јавува како скептицизам. па дури и како нихилизам во поглед на родот, сфатен како легитимирачка истанца на родово инспирираниот активизам.

Се чини дека таквата употреба и значење на концептот на мултикултурализмот е несоодветна како истражувачка стратегија за нашите потреби. Имено, тековните конотации на концептот на мултикултурализмот упатуваат на теорија и активизам поврзани со унапредување на правата на националните малцинства и културните групи како политички категории. Во рамките на феминистичката теорија, мултикултурализмот се појавува како теориска позиција којашто го анализира културниот фактор во детерминирањето на родовите релации и идентитети.

Со желба да искористиме дел од конотациите на концептот, но и некои прифатливи импликации, ќе се обидеме да ги анализираме логичките, онтолошките и епистемолошките претпоставки на мултикултурната доктрина. Како резултат од анализата, добиваме концепти чија интерпретативна моќ ќе биде употребена во анализите на родовите теми и прашања.

The concept of multiculturalism as an analytical means, i.e. a methodological strategy in the research of gender and gender issues is not spared of difficulties. With the help of this concept, we could reconstruct gender identities and detect gender determining practices, relations and acts that are not defined in the same manner within another cultural environment. On the other hand, brought to critical consequences, multiculturalism appears as scepticism, and even as nihilism in respect of gender understood as a legitimising instance of gender inspired activism.

It seems as though such use and meaning of the concept of multiculturalism is inappropriate as a research strategy that satisfies our needs. Namely, current connotations of the concept of multiculturalism refer to a theory and activism related to promoting the rights of national minorities and cultural groups as political categories. Within feminist theory, multiculturalism appears as a theoretical position that analyses the cultural factor in the determination of gender relations and identities.

Desiring to use part of the connotation of the concept, as well as some acceptable implications, we shall attempt to analyse the logical, ontological and epistemological presuppositions of the multicultural doctrine. As a result of the analysis, we come to concepts the interpretative power of which shall be used in the analyses of gender topics and matters.

Логика

Се чини дека родот, односно категориите на родот, се својства кои ги надминуваат културните идентитети на луѓето. Да се припаѓа на некоја културна заедница не придонесува за тоа да се биде маж или жена, односно да се има одреден родов идентитет.

Од друга страна, ние сме соочени со интуицијата дека културната припадност на луѓето придонесува за различјето на родовото искуство и на однесувањето, што имплицира дека, сепак, културите се на некој начин родово конститутивни. Со цел да ја опфатиме разликата на родовите искуства и поведенија согласно културниот идентитет, потребно е да се одредат логичките и семантичките карактеристики на дефинициите и таксономиите што ќе ја поткрепат ваквата концепција.

Во согласност со принципот за респектирање на културните разлики, конструкцијата на концептите и термините кои ги означуваат треба да ја изразува логиката и карактерот на родовото различје. Во феминистичката литература се поддржува стојалиштето дека употребата на генералните термини, како што се *род*, *жена*, *маж*, сама по себе го маскира различјето на родовите искуства. Затоа, се предлага употреба на термини коишто ја истакнуваат разликата, односно потесната содржина на концептите употребени во родовите анализи. Причината за таквата термилошка специјализација не произлегува од очигледноста на културното различје, туку од принципиелниот став дека субјектот, односно предметот на родовите и феминистичките анализи е конкретна категорија.

Logic

It seems as if gender, i.e. the gender categories, are qualities that go beyond people's cultural identities. To belong to a certain cultural community does not make one to be a man or a woman, i.e. to have a certain gender identity.

On the other hand, we are faced with the intuition that the cultural belonging of people contributes to the variety in gender experience and conduct, implying that cultures are, after all, in some way gender constitutive. In order to cover the difference of gender experiences and behaviour in accordance with cultural identity, it is necessary to determine the logical and semantic characteristics of the definitions and taxonomies that shall support this concept.

In accordance with the principle of respecting cultural differences, the construction of concepts and terms that signify them should express the logic and the character of gender variety. Feminist literature supports the viewpoint that the use of general terms such as *gender*, *woman*, *man*, already veils the variety of gender experiences. Therefore, the use of terms that accentuate the differences, i.e., the more specific content of the concepts used in gender analyses is proposed. The reason for this terminological specialisation does not arise from the obviousness of the cultural variety, but from the principle view that the subject, i.e., the subject of gender and feminist analyses is a specific category.

На концептуално ниво на анализа, термилошката конкретизација значи дека родовите концепти што ги означуваат термините ја манифестираат логичката дистинктност на родовите својства во зависност од културната припадност. Според таквиот принцип, концептот Македонка е логички дистинктен од концептот Албанка, Ромка. Дистинктноста којашто се повлекува преку одликите на културната припадност не го одбележува просторот на контингентни разлики, туку на суштински начин ги одделува споменатите идентитети во логички независни категории.

Импликациите за родовите истражувања се такви, што го определуваат истражувачкиот простор како интензионален.¹⁶ Тоа значи дека од резултатите на некое истражување спроведено во дадено културно опкружување, не можеме да извлечеме заклучоци кои нужно би се однесувале на родовите категории имплицирани од дистинктни културни контексти. На пример, од истражувањето за македонската жена, ние не можеме да извлечеме сигурни заклучоци кои би важеле и за албанската жена, но и обратно.

Онтологија

Би можело да се аргументира дека интензионалниот пристап во контекст на родовите истражувања се однесува само на концептуалната анализа, но не и на анализата на родовите својства, бидејќи, според таквото стојалиште, тие се објективни и реални својства. Она што со ваквиот приговор се претпоставува е тоа, дека постои одреден паралелизам помеѓу реализмот со екстензионалниот и на конструктивизмот со интензионалниот пристап на родовите истражувања. Меѓутоа, нашата анализа останува неутрална во однос на метафизичката

At a conceptual level of analysis, terminological specification means that the gender concepts that signify the terms manifest the logical distinctiveness of gender qualities depending on the cultural belonging. According to this principle, the concept Macedonian woman is logically distinctive from the concept Albanian woman, Roma woman. The distinctiveness that is drawn from the characteristics of cultural belonging does not indicate the space of contingent differences, but in an essential manner divides the mentioned identities in logically independent categories.

The implications for gender research are such that they define the research ground as “intensional”.¹⁶ That means that we cannot draw conclusions that would necessarily be relative to the gender categories implied by distinctive cultural contexts from the results of a certain research carried out in a certain cultural surrounding. For instance, from the research on the Macedonian woman, we cannot draw definite conclusions that would be valid for the Albanian woman as well; this applies the other way around too.

Ontology

It could be argued that the intensional approach in the context of gender research applies only for the conceptual analysis and not for the analysis of gender qualities because, in accordance with that viewpoint, they are objective and genuine qualities. The supposition of this objection is that a certain parallelism exists between realism with the extensional and constructivism with the intensional approach to gender research. However, our analysis will remain neutral in regard to the metaphysical nature of gender qualities. It really implies an intensional approach to gender and gender identities, defin-

природа на родовите својства. Таа, навистина, имплицира интензионален пристап кон родот и родовите идентитети, определувајќи го нивниот статус како интензионален, односно, третирајќи ги како интензионални ентитети, но интензионалноста не имплицира никаков онтолошки статус.

Интензионалноста на родовите идентитети и својства се состои во тоа што, иако потпаѓаат под некоја родова дескрипција од одреден тип (жена, на пример), тие не може подеднакво успешно да се припишат на лица со иста номинална денотација, име. Тоа значи дека некој ќе биде успешно идентификуван или определен со одреден тип родов идентитет во зависност од културата, во чии рамки се вршат родовите аскрипции. Според таквите околности, две личности коишто имаат иста номинација, на пример, жена, може да имаат дескрипција/атрибуција што би била противречна со нивните „оригинални“ родови идентитети во рамките на културата на којашто ѝ припаѓаат.

Причините за невозможност од синонимност на дескрипција/атрибуција не произлегуваат само од интензионалноста на концептите, туку и од интензионалноста на самите родови својства. Меѓутоа, иако изворно интензионални, родовите својства можеме да ги третираме екстензионално само доколку концептот на субјектот, на кој му се припишуваат родовите својства и идентитети, се дефинира со номинална-денотативна дефиниција.¹⁷ Својствата, употребени во дефинирањето на одреден родов концепт, ќе помогнат да идентификуваме група луѓе која ги трансцендира интензионалните контексти на родовите дескрипции/атрибуции.

ing their status as intensional, i.e. treating them as intensional entities, but intensionality does not imply any ontological status.

The intensionality of gender identities and qualities is in the fact that although they belong to a certain gender description of a certain type (a woman, for example), they cannot be equally successfully ascribed to persons with the same nominal denotation, a name. That means that someone shall be successfully identified or determined by a certain type of gender identity depending on the culture, within which gender ascriptions are made. According to such circumstances, two individuals that have the same nomination, for example, a woman, can have a description/attribution that would be in conflict with their “original” gender identities within the culture to which they belong.

The reasons for the impossibility of synonymy of the description/attribution do not arise only from the intensionality of the concepts, but also from the intensionality of the very gender qualities. However, although genuinely intensional, gender qualities can be treated extensionally only if the concept of the subject to which the gender qualities and identities are ascribed is defined with a nominal-denotative definition.¹⁷ The qualities used in the defining of a certain gender concept shall aid the identification of a group of people that transcend the intensional concepts of gender descriptions/attributions.

Таквите својства не претставуваат суштински, конститутивни својства преку кои откриваме што е родовиот идентитет, туку повеќе егземпларно се посочуваат оние кои се *истио* родово детерминирани и соодветно третирани. На тој начин, формираниот екстензионален контекст ни овозможува да вршиме генерализации преку културните контексти.¹⁸

Епистемологија

Во рамките на родовите истражувања, прашањата за проблемите на родовото познание треба да се посматраат од аспект на два одделни и не секогаш комплементарни проекти. Епистемологијата и дисциплините коишто ги истражуваат когнитивните капацитети како области на испитување во еден интердисциплинарен пристап, како што е родовиот, неретко се предмет на погрешно разбирање. Забуната доаѓа оттаму што, на пример, одредени прашања кои изгледаат својствени на епистемологијата, всушност спаѓаат во доменот на когнитивните науки. Дали знаењето, или, во нашиов случај, родовото знаење ќе биде предмет на епистемолошка или когнитивна анализа, ќе зависи од поставениот интерес во некоја конкретна анализа.

Разликата што треба да се повлече меѓу двата типа на истражување е дали нашиот истражувачки интерес се бихевиоралните одлики, или познавателните карактеристики на родовото искуство: епистемолошките анализи ќе се однесуваат на познавателните, додека когнитивните анализи на бихевиоралните аспекти на родовото искуство.¹⁹ Основната категорија, „родово искуство“ е предмет на една родова философија на ум, која преку концептуална анализа ќе ги испитува условите на можност на родовото искуство како такво.

Such qualities do not present essential, constitutive qualities through which we discover what gender identity is; rather, they exemplarily point out those that are *identically* determined and adequately treated in respect to gender. In that manner, the established extensional context allows us to make generalisations through cultural contexts.¹⁸

Epistemology

Within gender research, matters on gender cognition issues should be observed from the aspect of two separate and not always complementary projects. The epistemology and disciplines, that research the cognitive capacities as research areas in an interdisciplinary approach – such as the gender one, are often the subject of misunderstanding. The confusion comes from the fact that, for example, certain matters that seem innate to epistemology, actually belong in the cognitive sciences domain. Whether expertise, in our case, gender expertise shall be subject of an epistemological or cognitive analysis, will depend on the established interest in a certain actual analysis.

The difference that should be drawn between the two types of research is whether our research interest is the behavioural features, or the cognitive characteristics of gender experience: epistemological analyses shall refer to the connoisseurs, while cognitive analyses shall refer to the behavioural aspects of gender experience.¹⁹ The main category, “gender experience” is the subject of a gender philosophy of mind that shall study the conditions of possibility of gender experience as such through a conceptual analysis.

Во контекст на една плуралистичка теорија каква што е мултикултурализмот, родовото искуство треба да биде концептуализирано така што на суштински начин ќе ја изразува културната припадност на когнитивниот агент. Таквата концептуализација имплицира дека родовото искуство ниту е интринсично на физичкиот идентитет на познавателниот агент, ниту е зависно од некаква универзална културна матрица која би ги определувала неговите бихевиорални и расудувачки капацитети.

Гледиштето коешто во својата основа ја содржи оваа концептуална схема е познато како когнитивен плурализам. Подвидови на таа концепција се нормативниот когнитивен плурализам, според кој, сосема различни системи на расудување се подеднакво добри, и епистемолошкиот релативизам, кој истакнува дека различните системи на расудување се она што е (епистемолошки) најдобро за луѓе од различни култури. Аргументите на кои се потпираат овие стојалишта се извлекуваат од доктрината за плуралистичката концептуална евалуација, според која луѓето од различни култури често употребуват различни, па дури и дискрепантни концепти за когнитивна евалуација. Тоа значи дека концептите на рационалност и епистемичко оправдување се културно зависни варијабли.

Когнитивниот плурализам, како концептуална рамка на епистемолошко-когнитивните истражувања на родовите искуства, треба да ни помогне да ги објасниме процесите и механизмите на формирање на родовото искуство како плурална категорија.

In the context of a pluralist theory such as multiculturalism, gender experience should be conceptualised in such a way that it shall in an essential manner express the cultural belonging of the cognitive agent. Such conceptualisation implies that gender experience is neither intrinsic to the physical identity of the cognitive agent, nor is it dependable on some universal cultural matrix that would determine its behavioural and reasoning capacities.

The standing point that carries this conceptual scheme in its foundation is known as cognitive pluralism. Subtypes of that conception are the normative cognitive pluralism according to which completely different systems of reasoning are equally successful, and the epistemological relativism that underlines that the different reasoning systems are what is (epistemologically) best for people of different cultures. The arguments that support these viewpoints are drawn from the doctrine of pluralistic conceptual evaluation according to which people of different cultures often use different, and even discrepant concepts of cognitive evaluation. This means that the concepts of rationality and epistemological justification are culturally dependable variables.

Cognitive pluralism, as a conceptual framework of epistemological-cognitive researches of gender experience should aid us to explain the processes and mechanisms of the establishing of gender experience as a plural category.

Етиката на различјето

Концептот на родова етика, која би била способна да ја вклучи плуралноста на моралните вредности присутни во односите меѓу луѓето од различни социо-културни групи, е поставен како проект во современите етички теории. Проблемот со кој се соочува етичкиот приод има два аспеката: кои се границите на моралните вредности, нивното потекло и важење, и аспектот на моралните вредности што се јавуваат во интеракциите на различните морални системи.

Теориските разгледби на родовите истражувања за современите етички предизвици се појавуваат како етика која одлучно се зафаќа со самото средиште на моралните конфликти на денешницава и притоа најдиректно го идентификува нивното потекло. Темите што се поставуваат се однесуваат на нашето реагирање на моралното различје, претставени преку одредени дилеми и прашања, но и со различјето на морални теории.

Етичкиот плурализам овозможува многу подобар одговор и став кон моралното различје, отколку етичкиот релативизам или етичкиот апсолутизам. Станува јасно дека родовата мултикултурна етика не ја крие заднината на сопствената позиција, произнесувајќи се за врската што би ја имал етичкиот плурализам со мултикултурализмот: нашето опкружување е мултикултурно, па според тоа, плурализмот е фундамент за здрав мултикултурализам.

Мултикултуралноста не се поставува само како прашање на интернетничките односи, туку е и медиум во кој се сретнуваат и вкрстуваат идентитетите на

Ethics of variety

The concept of gender ethics that would be able to include plurality of the moral values existing in the relations between people of different socio-cultural groups is established as a project in contemporary ethical theories. The problem that the ethical approach faces has two aspects: what the limits of moral values are, their origin and validity, and the aspect of moral values that appear in the interactions of various moral systems.

Theoretical viewings of gender researches of contemporary ethical challenges appear as ethics that determinately take on the very centre of moral conflicts of today and then most directly identifies their origin. The topics that are posed are related to our reaction to moral variety, portrayed through certain dilemmas and matters, also the variety of moral theories.

Ethical pluralism allows a much better response to and view of moral variety than ethical relativism or ethical absolutism. It becomes clear that gender multicultural ethics do not hide the backdrop of their own position by speaking of the relation that ethical pluralism would have with multiculturalism: our surrounding is multicultural, so in accordance with that, pluralism is the fundament for healthy multiculturalism.

Multiculturalism is not posed just as a matter of interethnic relations, but also as a medium in which the identities of moral agents meet and intersect. The transcendental

моралните агенти. Трансценденталниот морален субјект е илузија на модернизмот и не може да претставува појдовна точка на етичките иследувања. Од друга страна, етичкиот релативизам го препознава социо-културниот идентитет како субјект на моралниот живот, но ја исклучува можноста за интеркултурен морален суд, со што се сведува на етички изолационизам.

Основните претпоставки на етичката позиција на родовиот мултикултурализам се дека живееме во ера на различје и споделен свет; свет во кој проблемите се глобални, а меѓузависноста сè поголема. Но и покрај тоа, родовата мултикултурна етика развива теза дека идентитетот е централен за моралниот агент. „Аргументот за идентитетот“, присутен во современите етички теории, ја поткрепува таквата теза. Аргументот ја има следнава структура:

1. Премиса „Тоа што е морално исправно зависи од идентитетот на некој морален агент“;
2. Премиса „Родовата, етничката, расната, или некоја друга припадност е централна за идентитетот на моралниот агент“;
3. Конклузија „Споредтоа, она што е морално правилно зависи од припадноста на личноста на некоја раса, етнос, род...“.²⁰

Контроверзноста на овој аргумент е голема, но не само во содржината на неговите премиси, туку и во неговите импликации. Вака поставениот аргумент како да ја поткопува самата идеја за етиката како философска дисциплина која ги трансцендира границите на исклучивоста и ја претставува како дискурс вовлечен во политиката на моќта. Повикувањето на фактот за различјето и на детерминантите на моралниот живот, како да не ја оправдува нашата интуиција за природата на моралноста.

moral subject is an illusion of modernism and it cannot be the starting point for ethical interrogations. On the other hand, ethical relativism recognises the socio-cultural identity as a subject of moral life, but excludes the possibility of an intercultural moral judgement, with which it is brought down to ethical isolationism.

The main presumptions of the ethical position of gender multiculturalism is that we live in an era of variety and a shared world; a world in which problems are global and interdependency greater with each minute. Aside from that, gender multicultural ethics develop a thesis that the identity is central to the moral agent. The “argument of identity,” present in contemporary ethical theories, supports this thesis. The argument follows the following structure:

1. A premise “That which is morally correct depends on the identity of a moral agent”;
2. A premise “Gender, ethnic, racial or other belonging is central for the identity of the moral agent”;
3. Conclusion “According to that, what is morally right depends on the belonging of the person to a certain race, ethnos, gender...”.²⁰

The controversy of this argument is great, but not only in respect of the content of its premises, but also in respect of its implications. It seems as if the argument posed in this manner undermines the very idea of ethics as a philosophical discipline that transcends the limits of exclusivity and presents it as a discourse drawn in the politics of power. Referring to the fact of variety and to the determinants of moral life somehow does not justify our intuition in regard to the nature of morality.

По сè изгледа дека клучниот концепт што треба да ја разниша оваа дилема е концептот „морален глас“,²¹ како хеуристички концепт со кој треба да ја премостиме длабоката разлика помеѓу „моралните идентитети“. Иако различните морални гласови се својствени на различните културни идентитети, тие не мора да се инкомпатибилни. Моралниот глас е она што ја трансцендира издвоеноста на моралниот интерес во мултикултурниот свет.

Етичкиот плурализам претпоставува одредени принципи, кои, и покрај моралниот идентитет на моралниот агент, го претставуваат неговиот морален глас:

1. Принципот на разбирање - Опасноста од формирање морален став пред да се разбере значењето на поведението и моралната пракса на некоја култура, нè повикува на разбирање на нејзината морална смисла.
2. Принципот на толеранција - Способноста да се живее со другоста е белег на мултикултурната етика. Оставање простор за развивање на моралноста на Другиот, па колку и да е различна од нашата.
3. Принципот на застанување против злото - Разбирањето и толеранцијата имаат граница. Не може да се разберат убивањето, сверствата, понижувањата во името на што и да е, или под какво било оправдание.
4. Принципот на грешка - Мора да ја имаме на ум можноста за погрешно разбирање на другите култури иако им приоѓаме во духот на хуманоста. Постојано да ја преиспитуваме нашата морална позиција, и во контекст на сопствените вредности, и во контекст на моралните вредности на Другиот.

It seems as if the key aspect that needs to shake this dilemma is the concept of the “moral voice,”²¹ as a heuristic concept with which we need to bridge the great difference between “moral identities.” Although various moral voices are characteristic for different cultural identities, they don’t have to be incompatible. The moral voice is what transcends the isolation of the moral interest in the multicultural world.

Ethical pluralism presumes certain principles that aside from the moral identity of the moral agent present its moral voice:

1. The principle of understanding – The danger of forming a moral opinion before understanding the meaning of behaviour and moral practice of a given culture calls us to understand its moral sense.
2. The principle of tolerance – The ability to live with the otherness is an attribute of multicultural ethics. Leaving space for the developing of the morality of the Other, regardless of however different it may be from our own.
3. The principle of standing up to evil – There is a limit to understanding and tolerance. Killing, monstrosities, humiliation in whatever name or under whatever excuse cannot be understood.
4. The principle of mistake – One has to bear in mind the possibility of mistaken understanding of other cultures although we approach them in the spirit of humanity. Continuously challenge our moral position both in the context of our own values and in the context of the moral values of the Other.

Етичката позиција во рамките на мултикултурното стојалиште е предизвик за моралните прашања во свет, во кој процесите на глобализацијата повторно не повикуваат на преиспитување на нашите идентитети, нивната природа и заснованост. Но, истовремено не потсетуваат и на моралната агресивност со која настапуваме кон оние кои не се како нас.

The ethical position within the multicultural standing point is a challenge for the moral matters in a world in which the processes of globalisation once again call us to challenge our identities, their nature and their institution. At the same time they also remind us of the moral aggression with which we act towards those that are not like us.

Translated from Macedonian by Rodna Ruskovska

Белешки:

1. Пример за таквиот тип знаење и водење дебата е дебатата што се разви во дневниот весник *Време*, помеѓу Ило Трајковски и бугарскиот интелектуалец Чавдар Маринов. *Време*, јуни, бр. 16-19, 2004.
2. Професорот Ило Трајковски своите квазитеориски дискурзивни позиции во дебатата во дневниот весник *Време* ги легитимираше како дискурс на знаење во текстот *Национализмот и Мултикултурализмот во Македонија: состојби и перспективи*, поместен во зборникот *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување*. Уредник Иван Додовски (Скопје: ФИОМ, 2005), 5-13. Апсурдот да биде поголем, Трајковски како бранител на мултикултурната позиција во тој текст заговара раскинување на државата и културата. Во правец на развивање, според Трајковски, либерален граѓански мултикултурализам потребни се „...мноштво деетнизирачки потфати. Заеднички именител им е: разведување на нацијата и на државата од културата“ (12). Ступидноста на овие ставови е толку очигледна што не е потребен никаков коментар.
3. Бранислав Саркањац, „Мултикултурализмот во Македонија“ во *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување*, ур. Иван Додовски. (Скопје: ФИОМ, 2005), 14-27.

Notes:

1. An example of such expertise and debating is the debate that went on in the newspaper *Vreme*, between Ilo Trajkovski and the Bulgarian intellectual Tchavdar Marinov. *Vreme (Време)*, June, no. 16 -19, 2004.
2. In the debate in the newspaper *Vreme*, the professor, Ilo Trajkovski, legitimized his quasi-theoretical discursive positions in the debate as discourse of expertise with the text, „Национализмот и мултикултурализмот во Македонија: состојби и перспективи“ (Nationalisms and Multiculturalism in Macedonia: Circumstances and Perspectives), in *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување*, ур. Иван Додовски (Скопје: ФИОМ, 2005), 5-13. For the absurd to be even greater, in that particular text Trajkovski, as a defender of the multicultural position, supports the separation of state and culture. According to Trajkovski, in respect of developing liberal civic multiculturalism “a multitude of de-ethnicised actions” is required. Their common denominator being: separation of the nation and state from culture (12). The stupidity of these views is so obvious that no comment is needed.
3. Бранислав Саркањац, „Мултикултурализмот во Македонија“ (Multiculturalism in Macedonia), in *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување (Multiculturalism in Macedonia: an Emerging Model)*, ур. Иван Додовски (Скопје: ФИОМ, 2005), 14-27.

4. Социологот Петар Атанасов одбрани докторат на тема мултикултурализам, истакнува Сарканџац, но да забележиме дека во библиографијата на книгата *Мултикултурализмот како теорија, политика и практика* (Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2003), во која е поместен докторатот го нема Кимлика, еден од најголемите денешни теоретичари на мултикултурализмот.
5. Боби Бадаревски и Марија Ивановска, „Методолошкиот мултикултурализам разгледуван како истражувачка стратегија на родовите прашања во Македонија“, во *Истражувања од областа на родовите студии*, Том 2/3, ур. Катерина Колозова (Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2003), 147-168.
6. Форумот *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување* организиран од Институтот Отворено Општество – Македонија, се одржа на 18 ноември 2004.
7. Види Чарлс Тејлор, *Мултикултурализам: огледи за политиката на признавање*. (Скопје: Евро Балкан пресс, 2004); Вил Кимлика, *Мултикултурно граѓанство* (Скопје: Институт за демократија, солидарност и цивилно општество, 2004).
8. Најекспонирана во критиката на мултикултурализмот е Сузан Окин која со редица текстови ги постави проблемите и тензиите на мултикултурализмот и феминизмота. Види Okin, S. "Political Liberalism, Justice and Gender," *Ethics*, Vol. 105 (1994), 23-43, Okin, S. "Feminism and Multiculturalism: Some Tensions," *Ethics*, Vol. 108, No. 4 (1998), 661-84, Okin S. "Is Multiculturalism Bad For Women?" in *Is Multiculturalism Bad for Women?* Ed. J. Cohen, M. Howard and M.C.Nussbaum (Princeton: Princeton University Press, 1999).
4. The sociologist Petar Atanasov defended a PhD paper on multiculturalism, says Sarkanjac, but let us remark that Kymlicka, one of the greatest theoreticians of multiculturalism of today, is not included in the bibliography of the book *Multiculturalism as Theory, Policy and Practice* (Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2003).
5. Bobi Badarevski and Marija Ivanovska, „Methodological multiculturalism seen as a research strategy for Gender Issues in Macedonia“, in *Researching Gender Issues in Macedonia*, Tom 2/3, (Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2003), 147-168.
6. The forum *Multiculturalism in Macedonia: an Emerging Model* organised by the Open Society Institute – Macedonia, held November 18th, 2004.
7. See Charles Taylor, *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. (Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2004); Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship* (Скопје: Институт за демократија, солидарност и цивилно општество, 2004).
8. Susan Okin is one of the most exposed authors in the critique of multiculturalism that in several texts presented the problems and tensions of multiculturalism and feminism. See Okin, S. "Political Liberalism, Justice and Gender", *Ethics*, Vol. 105 (1994), 23-43, Okin, S. "Feminism and Multiculturalism: Some Tensions", *Ethics*, Vol. 108, No. 4 (1998), 661-84, Okin S. "Is Multiculturalism Bad For Women?" in *Is Multiculturalism Bad for Women?* Ed. J. Cohen, M. Howard and M.C. Nussbaum (Princeton: Princeton University Press, 1999).

9. Вера Тодоровска, „Загрижувачка појава на малолетнички бракови во дебарско“, интернет издание на дневниот весник *Дневник*, 2006, URL = <<http://www.dnevnik.com.mk/default-mk.asp?ItemID=9853C6D6D76AAF44AEB3B93FC28BD88B&arc=1>>
10. Исто.
11. Исто.
12. Податоците за склучените бракови во наведените населени места се добиени од невладината организација „Организација на жените - Радика“.
13. Централна фигура во теоријата на т.н. либерален мултикултурализам е канадскиот автор Вил Кимлика. Предложената поделба на групните права потекнува од неговата мултикултурна теорија.
14. Предложениот контекст на културна анализа во персоналистички термини е важно за понатамошното излагање кое се однесува на статусот и положбата на поединецот во рамките на мултикултурните теории.
15. Приодот кон културата под името „deskriptivna perspektiva“ многу е сличен со таканареченото хетерофеноменолошко стојалиште. Според хетерофеноменологијата, успешноста на апликативноста на објаснувањето и предвидувањето на нечие поведение не е поради објективноста на својствата претпоставени во дескрипциите, туку поради можноста и принципите на објаснувачкото-припишувачкото стојалиште.
16. Терминот „интензионален“ е спротивен на терминот „екстензионален“. Нешто е интензионално поради капацитетот на прекршување на принципот кој гласи дека еквиваленцијата ($x=x$) имплицира идентитет.
9. Вера Тодоровска, „Загрижувачка појава на малолетнички бракови во дебарско,“ (Alarming Emergence of Marriages of Minors in the Debar Region) Internet edition of daily *Dnevnik*, URL = <<http://www.dnevnik.com.mk/default-mk.asp?ItemID=9853C6D6D76AAF44AEB3B93FC28BD88B&arc=1>>
10. Ibid.
11. Ibid.
12. The data on marriages in the mentioned regions are the courtesy of the non-governmental organisation “Woman’s Organisation – Radika.”
13. The central figure in the theory of the so-called liberal multiculturalism is the Canadian author Will Kymlicka. The suggested classification of group rights originates from his multicultural theory.
14. The suggested context of cultural analysis in personalised terms is important for the further exposition relating to the status and situation of the individual in multicultural theories.
15. The approach to culture that goes under the name “descriptive perspective” is very similar to the so-called heterophenomenological view. According to heterophenomenology, the successful application of the explication and prediction of ones conduct is not due to the objectivity of the qualities set in the descriptions, but to the possibility and the principles of the explicating – prescribing view.
16. The term “intensional” is the opposite of the term “extensional.” Something is intensional due to its capacity to contravene the principle that says that equivalence ($x=x$) implies identity.

17. Со номинално-денотативната дефиниција се детерминира значењето на термините преку егземплификација на референтите на концептите што термините ги именуваат. Ваквиот начин на дефинирање е спротивен на реалната дефиниција која имплицира одреден есенцијализам.
18. Генерализациите коишто се темелат на номинално-денотативните дефиниции како екстензионални ја вршат истата функција како реалните дефиниции, така што во интензионалните контексти можеме да го ползуваме принципот *salva veritate* ($x=y$).
19. Синтагмите „родово искуство“ и „родово знаење“ со кои се одбележува одреден когнитивен стил, не имплицираат нееднаквост на когнитивните капацитети на мажите и жените.
20. Lawrence M. Hinman, *Ethics: A Pluralistic Approach to Moral Theory*, 2nd Edition. Fort North: Harcourt, Brace, 1997, 35.
21. Концептот на *морален глас* оригинално е претставен од Керол Гилган (Carol Gilligan) во нејзината концепција на една автентична женска етика.
17. The nominal-denotative definition determines the meaning of the terms through exemplification of the references of the concepts that are named with the terms. Such a definition is an opposite of the real definition which implies certain essentialism.
18. Generalisations that are based on the nominal-denotative definitions as extensional, perform the same function as real definitions so that we can apply the principle *salva veritate* ($x=y$) in intensional contexts.
19. The syntagms “gender experience” and “gender expertise” that are used to determine a certain cognitive style do not imply inequality of the cognitive capacities of men and women.
20. Lawrence M. Hinman, *Ethics: A Pluralistic Approach to Moral Theory*, 2nd Edition (Fort North: Harcourt, Brace, 1997), 35.
21. The concept of *moral voice* was originally introduced by Carol Gilligan in her concept of an authentic woman’s ethics.

Библиографија:

- Okin, S. “Political Liberalism, Justice and Gender.” *Ethics*, Vol. 105 (1994), 23-43.
- _____. “Feminism and Multiculturalism: Some Tensions.” *Ethics*, Vol. 108, No. 4 (1998), 661-84.
- _____. “Is Multiculturalism Bad For Women?” In *Is Multiculturalism Bad For Women?* Edited by J. Cohen, M. Howard and M. C. Nussbaum. Princeton: Princeton University Press, 1999.
- Тодоровска Вера. „Загрижувачката појава на малолетнички бракови во дебарско“, интернет издание на дневниот весник Дневник, URL = <<http://www.dnevnik.com>.

References:

- Okin, S. “Political Liberalism, Justice and Gender.” *Ethics*, Vol. 105 (1994), 23-43.
- _____. “Feminism and Multiculturalism: Some Tensions.” *Ethics*, Vol. 108, No. 4 (1998), 661-84.
- _____. “Is Multiculturalism Bad For Women?” In *Is Multiculturalism Bad For Women?* Edited by J. Cohen, M. Howard and M. C. Nussbaum. Princeton: Princeton University Press, 1999.
- Тодоровска Вера. „Загрижувачка појава на малолетнички бракови во дебарско“ (Alarming Emergence of Marriages of Minors in the Debar Region) Internet edition

mk/defaultmk.asp?ItemID=9853C6D6D76AAF44AEB3B93FC28BD88B&arc=1>

Додовски, Иван, ур. *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување*. Скопје: ФИОМ, 2005, ix-xv.

Саркаџац, Бранислав. „Мултикултурализмот во Македонија“. Во *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување*. Ур. од Иван Додовски. Скопје: ФИОМ, 2005, 14-27.

Трајковски, Ило. „Национализмите и мултикултурализмот во Македонија: состојби и перспективи“. Во *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување*. Уредник Иван Додовски. Скопје: ФИОМ, 2005, 5-13.

Бадаревски, Боби и Марија Ивановска. „Методолошкиот мултикултурализам разгледуван како истражувачка стратегија на родовите прашања во Македонија“. Во *Истражувања од областа на родовите студии*, Том 2/3. Уредничка Катерина Колозова. Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2003, 147-168.

Тејлор, Чарлс. *Мултикултурализам: огледи за политика на признавање*. Скопје: Евро Балкан Пресс, 2004.

Кимлика, Вил. *Мултикултурно граѓанство*. Скопје: Институт за демократија, солидарност и цивилно општество, 2004.

Hinman, Lawrence M. *Ethics: A Pluralistic Approach to Moral Theory*. Fort North: Harcourt, Brace, 1997.

of daily *Dnevnik*, URL = <<http://www.dnevnik.com.mk/defaultmk.asp?ItemID=9853C6D6D76AAF44AEB3B93FC28BD88B&arc=1>>

Додовски, Иван, ур. *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување (Multiculturalism in Macedonia: an Emerging Model)*. Скопје: ФИОМ, 2005, ix-xv.

Саркаџац, Бранислав. „Мултикултурализмот во Македонија (Multiculturalism in Macedonia).“ In *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување (Multiculturalism in Macedonia: an Emerging Model)*. Ур. Иван Додовски. Скопје: ФИОМ, 2005, 14-27.

Трајковски, Ило. „Национализмите и мултикултурализмот во Македонија: состојби и перспективи (Nationalisms and multiculturalism in Macedonia: circumstances and perspectives).“ In *Мултикултурализмот во Македонија: модел во настанување (Multiculturalism in Macedonia: an Emerging Model)*. Скопје: ФИОМ, 2005, 5-13.

Бадаревски, Боби и Марија Ивановска. „Методолошкиот мултикултурализам разгледуван како истражувачка стратегија на родовите прашања во Македонија (Methodological Multiculturalism Observed as a Research Strategy for Gender Matters in Macedonia).“ In *Истражувања од областа на родовите студии* Том 2/3. Edited by Katerina Kolozova, (Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2003), 147-168.

Тејлор, Чарлс. *Мултикултурализам: огледи за политиката на признавање (Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition)*. Скопје: Евро Балкан Пресс, 2004.

Кимлика, Вил. *Мултикултурно граѓанство (Multicultural Citizenship)*. Скопје: Институт за демократија, солидарност и цивилно општество, 2004.

Hinman, Lawrence M. *Ethics: A Pluralistic Approach to Moral Theory*. Fort North: Harcourt, Brace, 1997.